

Pomogáts Béla

Kodolányi Pilátus előtt

- a Zárt tárgyalás eszméi és eszményei -

Vannak könyvek, amelyek hosszú évtizedeken keresztül némaságra vannak ítélve, jóformán "anathéma" alatt állnak, senki sem beszél róluk, és újjalagos kiadásukról szó sem esik. A könyveket azonban, ahogy erre Jorge Luis Borges bölcsen figyelmeztetett, nem lehet megsemmisíteni. Így állt ellen az elhallgattatásnak és a tiltásnak a huszadik századi magyar irodalom igen sok korszakos műve is, amely a korábbi évtizedekben legfeljebb a könyvtárakban vagy az antikváriumok rejtettebb zugaiban volt megtalálható, ha megtalálható volt egyáltalán. Talán elegendő, ha Németh László nemzetpolitikai tanulmányaira, Márai Sándor regényeire és Hamvas Béla bölcséleti műveire hivatkozom. Közéjük tartozik Kodolányi János tanulmányíró munkássága is, így Esti beszélgetés, Csendes órák és Zárt tárgyalás című könyvei. Különösen ez utóbbinak lett a sorsa a teljes elhallgattatás. Ezért is időszerű, hogy az író születésének századik évfordulóján felidézzük ezt a már megjelenését követve is zajos ellenvéleményeket okozó "vitairatot". Nem olyan szándékkal, mintha valamennyi állítását igazolni kívánnók, de abban a meggyőződésben, hogy Kodolányi írása számos olyan gondolatot foglal magába, amelyen napjainkban is érdemes elmélkedni, ráadásul ezek a gondolatok több tekintetben érintkeznek a mai magyar szellemi élet és közélet vitáival.

A Zárt tárgyalás kéziratát, ahogy maga az író jelzi, 1943. május 20-án Balatonakarattyán zárta le, a vitairat még ugyanabban az esztendőben a budapesti Turul könyvkiadónál látott

Írta: Jenő

2011. június 30. csütörtök, 08:22 - Módosítás: 2011. június 30. csütörtök, 08:31

napvilágot. (A kiadót a Turul Szövetség hozta létre, vezetője, Hartyányi István azonban a népi irodalom egyik műhelyévé formálta, midőn olyan írók könyveit adta közre, mint Kodolányi mellett Németh László, Veres Péter, Tatay Sándor és Böződi György.) A Zárt tárgyalás című kötetben a szóban forgó vitairat mellett még két nagyobb írás kapott helyet: a Márai és a kultúra című tanulmány, amely Márai Sándor A nemzetnevelés ügyében című munkájával kezdett polémiát, és eredetileg a Magyar Csillag 1942-es évfolyamában jelent meg, valamint az Arvi Järventausta és egyéb emlékek című visszaemlékezés, amely a Kodolányi által magyarra fordított Kereszt és varázsdob című regény neves finn írójával kötött barátság személyes emlékekben és vonatkozásokban gazdag történetét beszélte el.

A Zárt tárgyalás valóban vitairat, amelyben az író korának leginkább általános ideológiáját kívánja megcáfolni, és közben saját - az emberi kultúrára, a társadalom helyzetére és jövőjére, valamint a magyar irodalomra vonatkozó - nézeteit kifejteni. Kodolányi mindennek drámai formát talált (érdekes volna, ha egyszer valaki a Zárt tárgyalást megpróbálná színpadra állítani!), a mindvégig izzó légkörű ideológiai diszkusszióknak ugyanis valóban egy képzeletbeli bírósági tárgyalás a színtere, amelyen a három tagú bírói testület és a vádlottként eléje állított, végül pedig elítélt író (nyilvánvalóan maga Kodolányi János) szellemi összecsapása zajlik.

A három bíró három huszadik századi világnézetet és politikai rendszert képvisel: az elnök a liberális kapitalizmus, a jobb oldalon elhelyezkedő bíró a német náciizmus, a bal oldalon elhelyezkedő bíró pedig a szovjet bolsevizmus ideológiáját és politikai rendszerét. Mindezt az is kifejezi, hogy a náci bíró Hitler, a kommunista pedig Sztálin vonásait hordozza: az első válszíjas pártegyenruhában, kis kefebajusszal, a második a szovjet pártkáderek által viselt munkászubonyban, tömött bajusszal jelenik meg előttünk. A három bíró személyében a második világháború hadviselő felei vannak jelen: a tanácsvezető az angolszász hatalmakat, a jobboldali a náci német, a baloldali pedig a bolsevik szovjet birodalmat képviseli. Maga a háború is megjelenik egy légiriadó formájában, midőn a tárgyalást meg kell szakítani. Be lehet látni azt is, hogy a vádeljárás alá vont magyar író meg éppen Magyarországot képviseli, minthogy Kodolányi meggyőződése szerint sem a német, sem a szovjet, sem az angolszász politika és győzelem fogja szolgálni Magyarország érdekeit. Ebben tökéletesen egyetértett Németh Lászlóval, aki alig három hónappal Kodolányi vitairata után (1943. augusztus 25-én) a Második szárszói beszédben fejtett ki a Zárt tárgyalásban olvasottakhoz igencsak hasonló gondolatokat az akkori Európa uralkodó hatalmairól és meghatározó ideológiáiról.

De mik azok a kérdések, amelyek körül a vitairatban olvasható nézetek küzdelme folyik? Négy ilyen vitakérdés is napirendre kerül: a kultúra fogalma, a modern ember, a már említett három politikai ideológia és a magyar irodalom.

Az első nagy vitakérdés tehát maga a kultúra fogalma, pontosabban a kultúra és a civilizáció fogalmainak szembeállítás. Kodolányi János meggyőződése szerint ugyanis e két fogalomnak valójában semmi közük egymáshoz, minthogy a kultúra a lelkiesség, a civilizáció pedig a technika dolga. Mindezt a Zárt tárgyalás előtt már a Márai könyvének szentelt bírálatában kifejtette:

"Az emberi lélek - írja ebben - a tudattalan létezés és a transzcendens létezés között lévő feszültség szenvedését a transzcendens világ jelképrendszerében (szimbólumaiban) oldja fel. Ez a jelképrendszer a kultúra." Majd így folytatja: "Ha e szimbólumrendszerben való kollektív

hit, tehát a jelképek valóságának érzése elvész, a jelképrendszer, tehát a kultúra fölbomlik. Az egyén számára megszűnik a harmonikus élet feltétele, a közösség számára a harmonikus, önként működő, önmagát szabályozó életkeret. Igen, ha a kultúra fölbomlik, anarchia áll be. Az élet elviselhetetlenné válik. Új csodának, új jelképrendszernek, új kultúrformának kell jönnie, hogy a közösség ismét az legyen, amit a szó jelöl: önként egybeálló és egybeillő, önmagát nem külső erőszakkal, hanem belső alkalmazkodással, a jelképrendszerhez való spontán igazodással szabályozó, kollektív, harmonikus életforma."

A kultúra, hogyan Kodolányi értelmezi, a tapasztalható és ésszel bejárható valóságos világ fölött: a transzcendens léttel van összeköttetésben, arra reflektál, abból származik, és noha szabályoznia kell az emberi élet gazdasági és társadalmi folyamatait, valójában az ember és az Isten, az ember és a Mindenség viszonyát kell meghatároznia.

"Az ember - állítja képzeletbeli bírái előtt - minden más élő fajtától gyökeresen különböző faj, mert lelki alkotásának lényeges része a szimbólumalkotás, azaz a transzcendens létezés jelképrendszerbe való foglalása. E jelképrendszer, természetesen, változik. Szimbólumok születnek, válnak pusztá esztétikai formákká s halnak meg. Hogy új meg új szimbólumok lépjenek a helyükbe. De e folyton változó, alakuló, kihaló és születő szimbólumrendszerek mind megegyeznek abban, hogy a transzcendens létezés realizálódásai, látható, érthető, felfogható tükörképei."

Ezzel szemben a civilizáció egyszerűen a technikai haladás termékeivel és gondolkodásmódjával azonos. Kodolányi nézete szerint a vaseke, a traktor, a betonút, az autóbusz, a villanylámpa, a hintaszék, az újság, a gyorsvonat, az angol árnyékszék, a központi fűtés, a pipereszappan, a gumicsizma - nos, mindezek a civilizáció termékei közé tartoznak. Ezeknek hasznosságát természetesen ő is elismeri, vagyis nem kíván visszahátrálni a technikai civilizációt megelőző társadalomba, ahogy néhány nyugati, főként amerikai vallási szekta teszi, azt azonban meggyőződéssel vallja, hogy minden nem a kultúra része, és arról is meg van győződve, hogy mindazok, akik "európai kultúráról" beszélnek, tehát a liberálisok, a fasiszták és a marxisták, valójában a technikai civilizációt és nem a transzcendentális összeköttetéseket kereső kultúrát értik ezen.

A civilizáció, a Zárt tárgyalás írója szerint, nem haszontalan dolog, de korántsem a legfőbb jó, miként ez bírának szavaiból kiderül.

"A lélek - tesz hitet eszméi mellett a vádlott - már régóta várja ismét a csodát, a transzcendens világ új megismerését, már régen nem hisz a lombikokkal pepecselő, mérlegen méricskélő, a lelket agytekervényekben és idegsejtekben kutató tudománynak Mindezt arra a munkaterületre akarja szorítani, ahová való. Építsen számára vasutakat, hidakat, lakásokat, kikötőket, kórházakat, ölje meg a kórokozóit, hozza rendbe táplálkozását, szőjön neki jó ruhákat, lássa el villannyal, fürdesse meg, etesse-itassa meg az embert, tehát teremtsen tűrhető életfeltételeket. De mondjon le arról a szemtelen igényről, hogy filozófiát ad neki. Hogy születésről, halálról, lélekről, tehát kultúráról fecseg neki. A tömegek szomjazzák a technikai civilizáció eredményeit. De ez a civilizáció ne tetszelegjen abban a szerepben, hogy megoldja a lét és nemlét problémáit is."

Írta: Jenő

2011. június 30. csütörtök, 08:22 - Módosítás: 2011. június 30. csütörtök, 08:31

Kodolányi János több alkalommal is - a civilizáció ellenében - a kultúrára adja szavazatát: "Civilizáció nélkül - jelenti ki - lehetséges emberi élet, kultúra nélkül nem." Mindez, amit eddig elmondtam, nemcsak a Zárt tárgyalás írójának kulturális bölcseleti nézeteit szabja meg, hanem antropológiai felfogását is. Ahogy Kodolányi írja: "kezdetben vala a homo magus. Az az embertípus, amely közvetlen kapcsolatban volt a transzcendens világgal, tehát úgyszólván szemtül-szembe, színről-színre látta Istent. Erről az emberről nemcsak a világ minden vallása tud, hanem tudnak róla az őskultúrák fennmaradt emlékei is." "Az ember - rajzolja meg a második, véleménye szerint silányabb antropológiai változatot - végül homo magusból homo sapiensszé vált. Nem »fejlődés« és nem »haladás« volt ez, hanem ellenkezőleg: csökevényesedés, zsugorodás, széthullás, anarchia. A természet-tudományok azután rohamosan kipusztították az emberből a szimbólumokat, a csodába vetett hitet. A kultúra mélypontra jutott. Ma már nem egyéb, mint a megtagadott transzcendens világ jelképrendszerének üres formái, tartalmatlan, de remekművű edényei, esztétikai formái. Babrálunk velük, rakosgatjuk, csoportosítjuk őket, de csak azért, mert esztétikai értelemben »szép«-nek találjuk őket."

A modern ember, ahogy ezt a Márai Sándor röpiratának kritikai elemzése során Kodolányi leírja, nem a transzcendenciához, hanem pusztán az evilági léthez kötődik, eközben független lénynek hiszi magát. Ez az ember az úgynevezett "autonóm ember", aki felszámolta azokat a kötődéseket, amelyek az emberiséget története során mindig egy magasabb létezéshez fűzték. "Az autonóm ember, mint társadalmi lény - olvasom Kodolányinál - valóságos, megmérhető erőktől, viszonyulásoktól s kényszerektől függ, egyébtől nem. Lelkiismereti szabadsága nincs, mert nincs lelkiismerete. A régi embertípus transzcendens jelképrendszerben gondolkozott, a mai okban és okozatban. Az autonóm ember önmagából indul ki és önmagába tér vissza. Minden önmaga igazol és önmaga vállal. Egyetlen igazolása a siker. Nem szociális lény, ál-közösségbe erőszakkal kell kényszeríteni, ami természetes. Irtózik a kultúrától, hiszen anarchiában él. Kínérzéseire csillapítására narkotikumot használ: hatalmat, sikert, rekordot, hasznót, szerelmet, utazást, alkoholt, játékot, kényelmet, gyorsaságot, »tempót«. Álkultúrával él, kultúrának tekinti a könyvtárat, a sajtót, a filmet, a rádiót, sőt azt is, hogy a halat nem szabad késsel enni. Természetesen kultúrának fogja föl a civilizáció áldásait is, a vasutat, a hajót, a repülőgépet, az angol árnyékszékot, a fürdőkádat, stb."

Úgy vélem, könnyű belátni, hogy Kodolányi kultúra-elmélete azokra a filozófiai, történelemfilozófiai nézetekre épül, amelyek a 19. század vége, de különösen az első világháború óta vannak jelen a nyugati gondolkodásban. Először a múlt században kibontakozó "életfilozófiák": Nietzsche, Bergson, Dilthey és Simmel, majd a történelem "morfológiáját" kidolgozó és a kultúra fogalmát a civilizáció fogalmával ellentétbe állító Oswald Spengler, valamint a két világháború között fellépő "válságfilozófiák": Edward Spranger, Julien Benda és José Ortega y Gasset tanításai törekedtek arra, hogy magyarázatot adjanak a modern világ nagy belső konfliktusaira és szellemi kríziseire. Mindettől nem maradhatott érintetlen a magyar szellemi élet sem, minthogy olyan gondolkodók, mint Babits, Hamvas Béla, Németh László vagy Várkonyi Nándor (akitől különben, mint levelezésük mutatja, Kodolányi igen sokat tanult) maguk is megküzdöttek az európai kultúra válságjelenségeivel. Kodolányi János maga is mélyen élte át ezt a szellemi és erkölcsi válságot, nemcsak a Zárt tárgyalás, illetve más tanulmányai tanúsítják ezt, hanem önéletrajzi művei és még inkább mitologikus regényei, közöttük is a nagy Jézus-regény: az Én vagyok, amely mintegy az író végső bölcseleti

vallomásaként tesz tanúságot az emberi szellem és kultúra transzcendentális meghatározottsága mellett.

Kodolányi, miként már utaltam erre, többnyire Márai Sándorra hivatkozva, az ő nemzetnevelésről írott röpiratával vitába szállva fejt ki a maga elméletét a kultúra mibenlétéről és arról az európai szellemi válságról, amelyet nézete szerint a valóságos kulturális értékek elpusztítása vagy elutasítása okozott. Az igazság kedvéért ehhez hozzá kell tennem, hogy igazából Márai sem az úgynevezett civilizáció, tehát nem a kapitalista világrend technikai civilizációja védelmében írta nevezetes és sokat vitatott röpiratát, minthogy az a képzet, amelyet ő a kultúráról kialakított, ugyancsak az európai kultúra tradicionális értékrendjét, vagyis a szellemi kultúra világát foglalja magába. Különbözik mind Kodolányi, mind Márai gondolkodásának hátterében az a "krizeológiai", egyszersmind kritikai történelemfilozófia áll, amelyet Spengler főműve: A Nyugat alkonya dolgozott ki. Csakhogy amíg Márainak a kultúráról alkotott fogalmai mindenekelőtt a polgársághoz: ennek életrendjéhez és eszményeihez, Kodolányié az őskultúrákhoz és a napi kultúrához (valamint ennek követőihez, felhasználóihoz) kötődik. Ez kétségtelenül megjelöli a kultúra fogalmának szociológiai és történelmi meghatározottságát, de nem a kultúra mibenlétét. A mai olvasó, persze, ha egyaránt helyesen olvassa Kodolányit és Márait, már nem érez kibékíthetetlen ellentétet a két felfogás között.

Az mindenesetre tény, hogy Kodolányi egészen másként értelmezte a polgár fogalmát, mint Márai, és ez az értelmezés, amely különben a magyar népi mozgalom gondolkodóinál és íróinál nem volt ritkaság, a Zárt tárgyalás egész gondolati rendszerét, nem különben a modern társadalomról alkotott képét (talán így is mondhatnám: vízióját) meghatározza. A képzeletbeli vádemelés, tárgyalás és ítélet ugyanis azt kívánja bizonyítani, hogy a modern korban, vagyis a 20. században folyamatosan tapasztalt hanyatlás és értékvesztés társadalmi és történelmi magyarázata a polgári társadalom és a kapitalista gazdasági rend megjelenésében található, és a század embertelen önkényuralmi rendszerei: a nemzetiszocializmus és a bolsevizmus valójában maguk is a polgári berendezkedés termékei és folyományai. Az az ideológiai és politikai "háromszög", amelyet Kodolányi a Zárt tárgyalás képzeletbeli bírói emelvényére állít, tulajdonképpen ugyanannak a szisztémának, azaz a kapitalizmusnak és a polgári rendnek a három különböző arculatát mutatja.

A vitairat számtalan kijelentése támasztja alá: "az ön Rosenbergje - s meghajoltam jobbra - olvassuk nyomban a tárgyalás elején - s az ön Engelse - s meghajoltam balra - talán nincsenek is olyan messze egymástól." "Mondottam már - olvassuk valamivel később -, hogy nincs olyan nagy szakadék a rosenbergi »huszadik század mítosza« és a dialektikus materialista szocializmus mítosztalan látomása között. Egyik a fajtát emeli mitikus magasságba, másik az osztályt. Egyik így tagadja a transzcendens világot, a másik úgy." Nincs jobb véleménye a polgári világról sem, több alkalommal is kifejti, hogy az amerikai társadalom materialisztikus eszményei miben nem különböznek a szovjet társadalom eszményeitől. Az általa vitatott három nagy társadalmi berendezkedés és ideológia, véleménye szerint, közös törőből fakad, és a transzcendens világtól elfordult úgynevezett "autonóm ember" mentalitását, törekvéseit fejezi ki. "Képzeld el - érvel bírói előtt - egy csapat farkast. Mind éhes, mind didereg. Mind zsákmányra les. Ha sikerül a zsákmányra szert tenniök, széthúzzák-vonják, fölfalják s ideig-óráig jóllaknak vele. Ha nem sikerül, egymásra rohannak. Amelyik megsérül, vége. Amelyiknek a vére szaglik: elveszett. Talán nem nehéz megértenünk, hogy az egyik farkast

Írta: Jenő

2011. június 30. csütörtök, 08:22 - Módosítás: 2011. június 30. csütörtök, 08:31

liberális kapitalizmusnak, a másikat monopolkapitalizmusnak, a harmadikat kollektív kapitalizmusnak nevezhetjük s így tovább. A farkast is más-más néven nevezik a világ más-más tájain. De ugyanaz a farkas az mindenütt."

A képzeletbeli bíróságot valójában azzal haragítja igazán magára, hogy kimutatja közöttük - a különben világnézeti, mi több, háborús ellenségek között - az alapvető azonosságot, midőn a vezető bíró kérdésére egyaránt polgárnak minősíti a liberális demokrácia, a nemzetiszocializmus és bolsevizmus szószólóját. Ezt a minősítést követi a képzeletbeli halálos ítélet kimondása. Kodolányi történelembölcseleti álláspontja értelmében ez a három irányú elutasítás mindenképpen jogosult, más kérdés, hogy ez az álláspont, amelyről a polgári rend teljes elítélése elhangzik, mennyire indokolt. Kétségtelen, hogy a Zárt tárgyalás vádlottja nem tesz különbséget a "citoyen" és a bourgeois" között. Ha ezt, sokak (például éppen a Magyar Csillag tábora) figyelmeztetése szerint megtette volna, nem kellett volna a polgári ethoszt és mentalitást elítélnie, minthogy a "citoyen" világában is megtalálhatta volna azokat az értékeket, amelyek pusztulását olyan fájdalmasan tapasztalta.

Végül a negyedik nagy kérdéskör, amelyet a Zárt tárgyalás vádlottja érint, az irodalom mibenlétét és az író küldetését fogja át. Kodolányi kétféle írót ismer, ahogy mondja: "Az egyik csoportot táltosoknak, a másikat íródeákoknak szoktam nevezni. Táltosok, másszóval próféták azok az írók, akikben van még valami a homo magusból, tetszetősebb, de silányabb szóval élve: intuícióból. Tehát, akik szimbólumteremtő képességgel vannak megáldva. Ezek a szó szoros értelmében vett művészek, hiszen régi igazság, hogy művészet transzcendentális tartalom nélkül nincsen." Ilyen íróknak tartja Balassit, Zrínyit, Pázmányt, Csokonait, Berzsenyit, Vörösmartyt vagy a 20. század írói, illetve művészei közül Adyt, József Attilát, Németh Lászlót, Erdélyi Józsefet, Sinka Istvánt, Veres Pétert, Tamási Áront, Bartókot, Kodályt.

Ők a "táltosok", velük szembe állítja az "íródeákat", akik, ahogy mondja, "beteges irtózattal fordulnak el a táltostól" és elutasítják az irodalom "szimbólumteremtő" küldetését. Kétségtelen, hogy Kodolányi 20. századi irodalmunk számos klasszikus alakját sorolja közéjük, így mindenekelőtt Kosztolányit, akit "a prófétagadók prófétájának" nevez, majd az ő nyomában Illyés Gyulát, Márai Sándort és Cs. Szabó Lászlót, illetve a Magyar Csillag írói táborát, sőt Nyíró Józsefet, akiben Tamási szimbólumteremtő művészetének pusztta utánzóját látja. Kodolányinak a magyar irodalomról alkotott képe, most ne keressük azt, hogy ez a kép mennyire igazságos, valójában nem idegen attól - a népi ideológusok egy része által kidolgozott - képtől, amelyet Németh László Kisebbségben című vitairata vagy Féja Géza Nagy vállalkozások kora című irodalomtörténete mutat fel. Igaz, Kodolányinak mások, mondhatnám így: egyetemesebb jellegűek a kritériumai, ő ugyanis a nemzeti jelleg művészi képviselője helyett egy jóval általánosabb kategória: a transzcendens világhoz fűződő kapcsolatok képviselőjében látja az irodalom lényegi feladatát.

A Zárt tárgyalás Kodolányi János néhány meghatározó gondolatát rögzíti, és ezek között vannak megfontolásra méltó és vitára okot adó gondolatok. Annak idején (a Magyar Csillag 1944-es évfolyamában) a küzdőtárs és jóbarát Veres Péter is vitába szállt velük. Az mindenesetre kétségtelen, hogy a képzeletbeli bírósági tárgyalás az író számára az önvizsgálat, a lelkiismeretvizsgálat alkalmát is felkínálta, és Kodolányi igen őszintén élt ezzel az alkalmal. A tárgyalás végeztével, számot vetve könyveinek, tanulmányainak és

Írta: Jenő

2011. június 30. csütörtök, 08:22 - Módosítás: 2011. június 30. csütörtök, 08:31

újságcikkeinek képzeletben eléje tornyosuló halmazával, a következőképp tesz vallomást: "én igazán nem is tudom, hogyan s mikor írhattam mindezt... Pedig nem akartam, Isten látja lelkemet, nem akartam, mindig tiltakoztam ellene magamban... De láttam a magyar nép sorsát és vádlottnak éreztem magam. És láttam a gyermekekét és éreztem a magam szenvedését és ezért is vádlottnak éreztem magam. Láttam az egész magyarságét a történelem folyamán, láttam a bűneit és megintcsak vádlottnak éreztem magam..."

Ez az önvád valójában egy keresztény író és gondolkodó gesztusa: az írástudóé, aki azonosul egy történelmi közösség sorsával, és magára veszi annak bűneit. Ennyiben jézusi gesztus, az "imitatio Christi", vagyis "Krisztus követése" keresztény hagyománya szerint. Valóban, Kodolányi a Zárt tárgyalás végső jelenetében úgy áll bírái előtt, miként a keresztény hagyomány, a keresztény irodalom és ikonográfia hagyománya szerint Krisztus Pilátus előtt. Megnyugvást, lelki békét ebben az "imitatio Christi"-ben talál, a képzeletbeli bírósági eljárás utolsó mondata, amely különben a mindvégig közönyösnek látszó fegyőr ajkáról hangzik el, ugyancsak Jézusra figyelmezteti: "Azért imádkozhat Jézushoz" - mondja a börtönőr. Valójában itt indul el az a lelki folyamat, amely néhány esztendővel később a konfesszionális természetű Jézus-regény megírásához vezetett.